

Аса қызық ойлардың бірі –

Құнанбайдың қазақ тіршілігі туралы Янушкевичке айтқан хабарлары. Оған кірген мәселелер қазақтың мал шаруасы, қамыстан үй салу әдісі, қазақтың тұрмысы, салты, рухани тіршілігі, бала тәрбиелеу ісі, қазақтың ескі шежіресі, Домбаулдың шежіресі, Алтын орда тарихы, Шыңғыстауда сақталып келген Шыңғысханның бірінші ордаларының қалдығы, міне, осыларды айтты берген.

горного Чингиз-тау возмущается отнятая гор, под именем «Ксан». Ор отих мештак сохранилсь у кайсаков следующие предание:

«Суди из словк завовавательных походов, после покорения Корхана (Каракаитского) Темучин основался у гор Чингиз-тау. Кайсаки решили принять его подданство. С этой целью они снарядили посольство во главе которой стоял почетный бий Майкы. Он со своими спутниками застал Темучина на ставке и поднес ему подарки. Это была двенадцатая народность, подчинившаяся Темучину. Тогда баскы присказал, что он покорит монгольскую орду и что он должен познать по названию «Чингиз-

хатан» өзі қария өзә.

1846 жылы, Құнанбай Янушкевичтің экспедициясына еріп, Шыңғыстауды, Қарғаралының көп жерін көрсетеді. Оның ішінде ең тақышары Тұлпар-тау. Оның ішінде ең суреттері Бер – осы Дүлдүл тауы тарихи маңызын сақтап келген бір әзірше жер. Құнанбай мен Холхоттың баяндауына, бұл жер Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауидің (Әзірет сұлтан) жаз күні жайлауға барып жүрген жері, ондағы қасиетті үңгірлер бас ил, дүлдүлді тұрғын тасқа иып жазу жазып, болашақ заман туралы болжал айтп қалдырған жері. Он жерді қазақтар осы күнге дейін «дүлдүл», «Тұлпар-тас» деп атайды. Әзірет сұлтанның тұлпарының туяғы тасқа түсірілген жер.

Әзіретті қазақтар қандай жасы көрген. Қорда жақсы адамдары өле, оның сүйегін солта апарып қоятын. Баянұлындағы атақты би Шөң өледе оның балалары өкесінің оң аяғын көсіп,

Құнанбай, Шыңғысхан және Шыңғыстау

Янушкевичтің айтуынша, Құнанбайдың жақсы көрген өзі Құнанбай ағайынды әлемі менің, ой түсіретін ақандарының көптігі (Жанак), үй-ішінің салтанаты, қонақасын аяусыз төгіп берген Құнанбайға үлкен әсер етеді.

Қазақтың мал шаруасын ол екі түрге бөлген: біреуі ақ мал (қызыл), екінші қара мал – қыстың күні қорғамақ үшін асыр, түіе, жой, еш, жылқы қыс күнінің айында асыр қалада жатады. Үй малына серік болатын ит, маң төбет. Ол таза жайлауға жатады, оларды үйге де кіргізіледі, үй алдында жатады. Таза жай иттен тазарар. Ол үй иесінің көңілін көтеретін бір қызыл, түрлі алып үйіне көп көмек көрсетеді. Ондай тазағын ол етуге де бермек. Янушкевичтің айтуынша, Тазағын тұяқтарын тазартып отырғанды ол талай жерден көрген. Құнанбай Балтаңда төңірегінде қыстауларды қызыл зерттеп-білген. Үй салуға ол жерде қамыс ете көп, бірақ бақан сияқты жуан қамыс еш жерде жоқ. Балташ суын салды кезде малды қорғалай ішеді, бірақ ұтыс кезде іше қоймайды. Ол тауды емес, барак ашы, жаз күні ашып көтеді.

Құнанбайдың айтқаны баланы қалай тәрбиелеп, өсіру туралы. Бір ғажайып жер, бала ауырғанда оның жақсы емшісі Балтаңда осы болған. Ол осы дәуренде асыр, Ер жүйелі пайдалануға өзі ата-ананың ертеректен берген. Ондай асырды қорғанды. 1844 жылы тұған хикаяда Абайдың іші ауырғып, тынышын алғанда, оны сол ескі еммен емдейді.

Құнанбайдың әдет-ғұрпы туралы айтуында, тарихи дәурендерге жасы көрген балаға айдар қыс салты. Оны тура баланың иесіне күнінен қосады. Ер жүйелі пайдалануға өзі ата-ананың ертеректен берген. Ондай асырды қорғанды. 1844 жылы тұған хикаяда Абайдың іші ауырғып, тынышын алғанда, оны сол ескі еммен емдейді.

Ол Шөң би туралы әдемі, жарқын ойлар айтты. Шөң сұлтан болмай-ақ бәй атыпқан қанай, оның көмекшісі оң, ақидің, жүрегінің қайлап тұрған қарғыры, кемтарға болысуы; оның ел алдындағы абыройының күштілігі бұрынғы хандардан да артық еді. Қатты қылмыс істегендерің ол ауысу иыды, кейде өлгенді қызыл деген апарды. Шөң би туралы қызық ете көп. Оның ішінде бір қарттың қызын зорлаған жігіт берген жазасы. Шөң жігітті де, қызды да шақырып алып, жігітке пышақ қызға қан ұстатып, қызға айтты: «Сен осыны жүртің айналарда бер», - дейді. Жігітке: «Көнетен сап пышаныңды», - дейді. Жүртің қарған қанға жігіт пышқан сапа алмады. Қырдан атықты би (Сопоник) жігіте айтты:

Сөнің кінен жоқ, Бұдан білмей ой-санға беріс болса, бар қасиет сонда, - деді.

Янушкевичке Құнанбай қазақ шежіресінен көп үзінділер, сұлтандардың қалай шыққан тарихын айтты берді. Бабасы Ырғызбай «артабан шұбырынды» кезде Торғайда тұрған бағдарды. Бұл үйі олардан бұрын қазақтар Сырдария бойын салы, мәдени орталық еді, жаздың күні Сырарқаға көшіп жүрген. Монгол дәуірінде бұрын да олар Хуаюмен, Бұхараммен, Ферғанаммен көрші

отырған. Олардың алғашқы ханын Алташа хан деп атаған, оған бағынған тайпалар да сол монгол дәуірінде бұрын «Кү жу» деп атанған. Олардың ортасынан атықты шешендер, ақылды қариялар, билер, ақын жыраулар көп шыққан. Хорезмшаш ақылды атып ерлігіне, ақылды көмекшісі ізіне қызыл, өзіне тартқан. «Сендер напыс қазыңдардың» деп, «қазық» аталып, мәңгі алып ел, күлті ел. Әскерді осылардан құрған. Көп ойлардың ішіндегі бір тамашысы Қият Домбаул мөргеннің шежіресі. Бұл өзі түрікпен – оңыздар заманында шыққан аңыз. (VII-XI ғ.). Домбаулдың қасында жалғыз көзді ойшы болған (басқа нұсқада – Шаба осыр). Бұл ойлы XI ғасырда Әмудария бойына барып сөуегейлік іс жүргізеді. Соқыр болса да өте көрнек, қасында тұрған досы Домбаулға айтты: «Өзіңді жағалап бір үй жүйіп көрші». Екеуі көзді: «Егер қыла түссе сыртын сен алып, ішім мен алайын», - деді. Домбаул, Жақын көптеген атыпты қайықты Домбаул үйіне атып, оң қарласан түрде, Алтын қайықты ұстап қараса, ішіндегі бір сұлу көз отыр. Оны Домбаул өзі алып, сырты атып үстін ойында берді. Бұл аңызды 1895 жылы Г.Н.Потанин Сырмыбетте, Шыңғыстау атында жазып алған. Екеуінің атыпты бір боту көрнек. Мұнда да Домбаул сол сұлу қызға үйленіп, екеуінен Қият тайпасы өркендеді.

Құнанбайдың ең ғажайып әңгімелері Алтын Орда тарихы туралы. Шыңғыстауда сақталып келген Шыңғысханның бірінші зерттеулерін оны Шыңғыстауда деп атайды. Ертсіке таяу жерлерде деп бала берді.

Шыңғысханның қарағайдан жасаған биік мұрагерлерінің бүтін тұрған кезін Құнанбайдың ұлы бабалары өз жасағын көрген, кейінгі ұрпақтарына қызық атып етіп айтты отырған. Олардың сынып жатқан өскі, көлемді түрлері бері келген. Құнанбайдың өзі де берген. Тарихи дәуірлерде ондай сарайларды «Орда», «Хан Шыңғыс» деп атаған. Бұл атаулар өзінің тарихи мәні жоймай, осы күнге дейін қартада солай аталады. «Хан-Шыңғыс» деген ең оны бар. Бұл мәселені тек ерте кезде жазған Янушкевич болмаса, кейінгі заманда ол ұмытыла берген.

Шыңғыстауды XIII ғасырдың басында құрыған Ордаңың қарағайдан Құнанбай бейлі өз бабаларының айтуынша, Халиппа бейлі деп сипаттаған: «В 160 км к югу возмущается горный Чингизтау. Эти горы отягочаются долиной от стоющих гор Орта, Догаган и Чунай. Почти посередине

хан», т. е. вликий хан, ападетте міра. Темучин решил асыр же (на этой горе) переименовать свое имя. Представители вох двенадцати племен, подчиненных Чингизхану выбили вершины гор «Ксан» по одному столбу, на них сделали подмости, на которых устроили белый Шатер. Все бии во главе с Майкы, мы внесли Темучину на гору, на белой расшитой кошме, держак за концы усадил в приготовленном Шатре. Во все время этой торжественной церемонии народ и бии выкрикивали «Чингиз-хан», «Чингиз-хан». С тех пор гора на которой Темучин провозгласил «Чингиз-тау (Халиппа. Киргизское предание. Московская Императорская газета, 1892). Г. Д. Романовичтің баянлауына, Шыңғыстауды бұл жерлері «Бес баған» деп атайды. Ол жерде шығар ашақ жоқ. Әбілғазының айтуынша, Шыңғыстаудың көрек өкесін сол жерде тұрған тауы.

Рашидеддиннің суреттеуінше, Шыңғыстауды Орда да Темучинге күш берген атықты өзі бақсы – Тебе Төңірі, бір оның баласы Көше болды. Ол екеуінен тау Темучиннің ең жақсы көрген білгіш Отменгі. Қай жерде жүрсе де Отменгі дайын сарайлар, қашып тұрып, қырлыс кімен шығарды.

Құнанбайдың анықтауынша, Шыңғысханның ордасы жуан қарағайдан салынған, мұнарысы биік сөіз сарай. Ескі қазақ аңыз бойынша, Шыңғысхан оның ең биік басына шығып, ітерде не істегі көрек өкесін сол жерде тұрған тауырып шешетін болды. Кейде «Бес баған» білгіш беріп отырғып, жет-сөіз қы далаға шығар. Көк Төңіре табынып, соңысуа бола ма, жоқ па, соны айырады. Құнанбайдың бұл сөзі Рашидеддиннің жазғанына өте жақын. Бірақ, одан өзгешелігі Шыңғысханның қасында ел бақсы болды, оның біріншісі Мұңлы Әжеке Беркі. Оған Шыңғыс шешесі беріп, ардайым онымен бірік тұрды. Екінші – Көше бақсы, Керейлер оны «Тебе Төңірі» деп атаған. Мұңлы Әжеке бақсы. Бұл Шыңғысқа болжап айтты. Болшақтың жасын оны сырттан шешетін. Ол айтты: «Төңірі мәдени сөйледі, мен көке шықп шығамын (Рашидеддин). Демек, Құнанбай айтатын Шыңғыстаудың сарайда болған ең бақсы осылар. Янушкевичтің баяндауына: «Бұл қарағайдан салынған мұрагерлердің қатан оның зерттеушілері біле ме, жоқ па, мәні зерттеушілер бұл туралы тамаша аңызды маған бар жүрегімен жарыратып айтты берген атықты би Құнанбай. Оның негізгі қайыр көзі оның бабаларынан келе

жөкеге орап, сандықа салып, Әзіртекте апарып қойды. Бұл тарих дәуірінде көке жатқан балық дестүрін жарып бір үлгісі. Үйі адамдардың сүйегін Әзіртекте апарып қойғанда, айтты оны жасап, сөуегі адамдардың рухына арнап құрбандық берді.

Академик Әлібек Марғұлановтың толымды талдауларынан кейін оқыман көкейінде Адольф Янушкевич естеліктерін жақын таман болсақ, деген ынталырық сөзім оянуы зады. Сондықтан қосымша түсініктемелер оқыр бере бермей, А. Янушкевичтің «Күндетіктері мен хаттары» (немесе Қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбаларын) қаламгер Мұшар Серөкевичтің осы тілінен аударуында қайтадан парақтап, елгасы Құнанбай тіпте тік болмап тұстарды сұяп қамға көрсетсек деймін.

АДӨЛФ ЯНУШКВИЧ. Г. 3-ҒЕ ХАТ Осы ташкент – Бұқара – қазақ ізі өз аталастарының арасында оған белгілі берді. Олар жаңған жұлпым мұмкіндік даладағы барлық тайпаларға нұр төгеді. Барақ сұлтан мен Құнанбай би туралы саған бірнеше сөз айттайын...

«Бейбіт САПАЛАРЫНЫҢ "Құнанбай қажы" кітабынан